

Rabóczki Bence

Nemzetközi Magánjogi és Európai Gazdasági Jogi Tanszék

Témavezető: Király Miklós

A TÁRSASÁGOK MOBILITÁSA EURÓPÁBAN

1. A téma aktualitása és problémafelvetés

Ha az Európai Unió négy alapszabadságát tálnánk fel egy vacsorán, nagy gondban lennénk: 3 fogás (az áruk, tőke és szolgáltatások szabad áramlása) – habár rendkívül sok munkával, de – időben „elkészült”, míg a letelepedés szabadsága¹ csak fortyog az edényben. Az Európai Bíróság jogfejlesztő tevékenységével – persze mindig csak az adott ügy vonatkozásában ítélkezve – próbál eleget tenni a társaságok gazdasági eredetű igényének a zökkenőmentes székhelyáthelyezésre, amely egyben a belső piac – a határon átnyúló európai társasági formák létrehozásán túli – kiteljesítését,² Európa versenyképességének javítását is célozza. Az európai jogalkotók hallgatását³ azonban nehéz ellensúlyozni. A jogalkalmazó szempontjából fontos kideríteni, hogy a letelepedés szabadsága magában foglalja-e a székhely szabad megválasztásának, illetve áthelyezésének jogát az Unión belül, illetve pozitív válasz esetén ezen jog mennyiben korlátozható a nemzeti jogok, különösen a nemzetközi magánjogi, illetve társasági jogi szabályok által.

A fentiekből következően a dolgozat a legutóbbi európai bírósági döntések (különösen *Sevic*,⁴ *Cartesio*⁵), valamint a magyar és német joggyakorlat tükrében megvizsgálja, hogy a társaságok mennyiben hivatkozhatnak sikeresen az elsődleges közösségi jog által biztosított letelepedési szabadságra, hogy székhelyüket másik tagállamba helyezhessék át jogalanyiságuk megőrzése mellett.

A német-magyar jogösszehasonlítás a téma szempontjából praktikusnak mutatkozik, hiszen Németországban az ún. székhely elvet alkalmazzák nemzetközi magánjogi kapcsoló elveként a magyar bejegyzés elve szerinti megoldással ellentét-

¹ Az Európai Unió Működéséről Szóló Szerződés egységes szerkezetbe foglalt változatának (a továbbiakban: EUMSZ) 49. ff. cikkei (megjelent: Az Európai Unió Hivatalos Lapja C 115/47, 2008. 5. 9.)

² Ld. EUMSZ 26. cikk (1)-(2) bek.

³ A székhelyáthelyezések végrehajthatóságáról szóló másodlagos közösségi jogforrások hiányoznak, valamint a Bizottság leállította a határon átnyúló székhelyáthelyezésekről szóló 14. irányelv munkálatait

⁴ C-411/03. sz. ügy, HL C 289., 2003.11.29.

⁵ C-210/06. sz. ügy, HL C 165., 2006.7.15.

ben. Ezen túlmenően a 2007-es magyar társasági jogi reformok⁶ mellett 2008-ban Németországban is elfogadták a társasági jog modernizációjáról szóló törvény-előterjesztést,⁷ valamint előkészületben van a német nemzetközi társasági jog kodifikációja⁸ is. Mindkét ország érintve van az Európai Bíróság elé került ügyek tekintetében (Németország: Überseering és Sevic; Magyarország: Cartesio), így a két ország szakirodalmi rendkívüli intenzitással foglalkozott a székhelyáthelyezések dogmatikai kérdéseivel, valljuk be, nem kevés ellentmondással terhelve ezt az amúgy se egyszerű témát.

Az esetjog, valamint szakirodalom elemzésén túl vizsgálati módszerünket a különböző időbeli jogi állapotok összehasonlítása képezi, ezáltal ábrázolva a nemzeti jogrendszerek európaizálódását, amely ironikus módon felfogható egyfajta amerikanizálódásnak⁹ is.

2. A letelepedés szabadsága

A később ismertetett bírósági ügyekben a társaságok a letelepedés szabadságára hivatkozva azon nemzeti szabályokat panaszolták, amelyek a társaságok székhelyáthelyezését akadályozták. Minden esetben meg kell vizsgálni, hogy tényleg a letelepedés szabadságának korlátozásáról van-e szó, és hogy a korlátozás igazolható-e valamilyen okkal.¹⁰ Herdegen megfogalmazásában „a letelepedési szabadság a vállalkozói tevékenységet folytatók szabad mozgását, valamint a vállalkozó telephelyválasztási szabadságát jelenti.”¹¹

A letelepedés szabadságáról szóló szabályokat az EUMSZ. 49. és az azt követő cikkekben találjuk. A letelepedés szabadságát a szolgáltatásnyújtás szabadságától egyedül a tevékenység tartama alapján különböztetjük meg: a letelepedési szabadság tartósan kifejtett gazdasági tevékenységet követel meg. Témánk szempontjából

⁶ Ld. 2007. évi LXI. törvény a cégnyilvánosságról, a bírósági cégeljárásról és a végelszámolásról szóló 2006. évi V. törvény és egyéb törvények módosításáról

⁷ Ld. MoMiG – Gesetz zur Modernisierung des GmbH-Rechts und zur Bekämpfung von Missbräuchen v. 23. Oktober 2008 BGBl I 2026. o.

⁸ A német Kommission „Internationales Gesellschaftsrecht“ des Deutschen Rates für Internationales Privatrecht tervezetéről van szó (ld. <https://www.ssl.bmj.de/files/-/2751/RefE%20Gesetz%20zum%20Internationalen%20Privatrecht%20der%20Gesellschaften,%20Ver eine%20und%20juristischen%20Personen.pdf> – 2010. 04.15.)

⁹ A jelenséget Gerald SPINDLER fejti ki részletesen a tanulmányában. SPINDLER, Gerald: Reform des Gesellschaftsrechts in Europa und Deutschland – Amerikanisierung des Wirtschaftsrechts? In: Werner Heun und Volker Lipp (Hg.): Europäisierung des Rechts, Deutsch-Ungarisches Kolloquium, Bp. 2007, Göttinger Juristische Schriften, Band 5, Universitätsverlag Göttingen, 2008. 79-93. o.

¹⁰ Vö. CAMPOS NAVE, José A.: Die ertragsteuerneutrale und identitätswahrende Sitzverlegung der GmbH in Mitgliedstaaten der Europäischen Union, Gabler GWV Fachverlage GmbH, Wiesbaden, 2009, 65. o.

¹¹ HERDEGEN, Matthias: Europarecht, C.H.Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 2005, 254. o.

rendkívül fontos szerepet játszik, hogy a személyi hatály nem csak a természetes személyekre, hanem azon társaságokra is kiterjed, amelyeket valamely tagállam jogszabályai alapján hoztak létre, és amelyek létesítő okirat szerinti székhelye, központi ügyvezetése vagy üzleti tevékenységének fő helye az Unió területén van. Ezen társaságok a letelepedési jogra vonatkozó szabályok alkalmazása szempontjából ugyanolyan elbánásban részesülnek, mint azok a természetes személyek, akik a tagállamok állampolgárai.¹²

Az Európai Bíróság az alapszabadságok korlátozhatósága körében a hosszú évek alatt kidolgozott elveket kiterjesztette a letelepedés szabadságára is. Már a diszkriminációmentes intézkedések is az alapszabadság korlátozásának minősülnek, amennyiben ezen nemzeti intézkedések az alapszabadság gyakorlását gátolják, vagy kevésbé vonzóvá teszik.¹³ Az alapszabadságok ezen korlátozásait csak az írott kivételek, illetve a „nyomós közérdek” íratlan kivétele igazolhatja. Minden esetben vizsgálni kell az intézkedések arányosságát. Az egyes korlátozó intézkedéseknél Gebhard-formula szerinti 4 lépcsős teszt alapján igazolhatóak csak a korlátozások: 1. nem lehetnek diszkriminatívak, 2. a nyomós közérdek indokain kell alapulniuk, 3. alkalmasnak kell lenniük a korlátozással elérni kívánt cél megvalósítására, 4. és a cél eléréséhez feltétlenül szükséges mértéket nem léphetik túl.

Összefoglalásként leszögezhetjük, hogy amennyiben a nemzeti jogrendszerek a társaságok jogalanyiságot megőrző be- vagy kivándorlását nem engedélyezik teljes mértékben, konfliktusba kerülhetnek a letelepedési szabadsággal.¹⁴

3. A székhelyáthelyezések természetéről

3.1. A székhely és a letelepedés fogalma

A téma megértéséhez nélkülözhetetlen a probléma tárgyának, a székhely és a letelepedés fogalmának a meghatározása, csak ezután kezdődhet a tulajdonképpeni vizsgálat.¹⁵ Az európai társasági jogok – rendeltetés és jogi természet szerint – alapvetően kétféle székhelyfajtát különböztetnek meg. Az angol jogból származik a „registered office”¹⁶ (bejegyzett iroda) intézménye, amely a gyakorlatban egy postacím biztosításával azt a célt szolgálja, hogy a társaság harmadik felek és a hatóságok számára fellelhető legyen. Az angol jog szerint a társaság számára nem

¹² Vö. EUMSZ 54. cikk

¹³ Vö. THIELE, Alexander: *Europarecht*, 7. kiadás, Niederle Media, Altenberge 2009, 194. o.

¹⁴ Vö. TIEDEMANN, Sebastian: *Rechtsformwahl unter dem Aspekt der Niederlassungsfreiheit. Ein Vergleich zwischen deutscher GmbH und englischer Limited*, Verlag dr. Kovac, Hamburg, 2006, 8. o.

¹⁵ A Cartesio ügyben sem volt minden résztvevőnek egyértelmű, hogy melyik székhelytípusról is szól maga az eljárás. Írország a különböző értelmezési lehetőségek miatt kérvényezte, hogy a szóbeli szakaszt újból nyissák meg (ld. ehhez Cartesio ítélet 43. sor)

¹⁶ Metzinger az angol Companies Act 86. szakaszára hivatkozik (v.ö. METZINGER: i.m. 8. o.)

követelmény, hogy ezt az irodát tényleges, operatív tevékenységekre használják. Ezt a székhelyfajtát nevezzük *okirati székhelynek*.¹⁷ Ezzel szemben a *tényleges székhely*¹⁸ a társaság gazdasági tevékenységeinek a központja, az ügyintézés itt történik. Az egyes kontinentális jogok általában megkövetelik a tényleges ügyintézés a bejegyzett székhelyen (a tényleges székhely adójogi illetőséget is alapít), tehát a két székhelynek egybe kell esnie. Amennyiben nem, úgy ez a két székhelyfajta – leginkább gazdasági indíttatásból – különválhat. A *letelepedés* fogalmi ismerve¹⁹ a határozatlan időre szóló, állandó telephelyen történő valós gazdasági tevékenység kifejtése.²⁰

3.2. A jogalanyok állami elismerése, valamint kölcsönös elismerésük az Európai Unióban; a bejegyzés és a székhely elve

A nemzetközi gazdasági életben résztvevő társaságok számára óriási jelentőséggel bír, hogy töretlen létezésüket az Európai Unióban jogilag elismerjék.²¹ Ez az elismerés két komponens meglétét feltételezi egyszerre: a *Cartesio* ítélet is megerősítette, hogy *legelőször* annak az államnak a folyamatos elismerése szükséges, amely jogszabályai alapján a társaságot nyilvántartásba vették.²² A társaságok jogi természetéről való gondolkodást jól szemlélteti a következő rövid összegzés: „a jogi személyek egy bizonyos jogrend teremtményei”.²³ Következésképpen levonható, hogy az elbocsátó tagállamnak a társaság jogképességét biztosítania kell ahhoz, hogy a társaság a letelepedés szabadságára egyáltalán hivatkozni tudjon. *Második lépésként* azt kell megvizsgálni, hogyan viszonyul a fogadó tagállam a társasághoz, elismeri-e a társaság gazdasági működéséhez szükséges jogalanyiságát.

Mivel a tényállás maga, vagyis hogy a külföldi társaság egy másik államban tevékenykedik, nemzetközi elemet tartalmaz, európai elsődleges és másodlagos jogforrások, valamint nemzetközi egyezmények²⁴ hiányában a nemzeti kollíziós jog, azaz a nemzetközi magánjog szabályai szerint kell eldönteni, hogy melyik állam jogát alkalmazzák a jog- és perképeség eldöntése érdekében. Az így fellelt nemzeti jogrendszer szerint lehet megoldani az egy társaság belső és külső viszo-

¹⁷ A német irodalomban: *Satzungssitz*

¹⁸ A német irodalomban: *Verwaltungssitz*

¹⁹ Ld. a Tanács 1346/2000/EK rendelete (2000. május 29.) a fizetésképtelenségi eljárásról 2. cikk

²⁰ Vö. METZINGER, Péter: A társaságok szabad letelepedése a *Cartesio* ügy után: Hogyan tovább nemzetközi székhelyáthelyezés? In: *Európai Jog*, 2009/2, 8. o.

²¹ Vö. GYULAI-SCHMIDT Andrea: *Cartesio ante portas* – avagy a társaságok Európai Unió belüli szabad költözési joga I. In: *Európai Tükör*, 2008/1, január 2004, 93. o.

²² Vö. *Cartesio* 109. sor

²³ „Juristische Personen sind Geschöpfe einer bestimmten Rechtsordnung” – LEUERING, Dieter: *Von Scheinauslandsgesellschaften hin zu „Gesellschaften mit Migrationshintergrund”*. In: *ZRP* 2008, 73. o.

²⁴ A brüsszeli EGK-rendelet (1968.02.29.) a társaságok és jogi személyek kölcsönös elismeréséről soha nem lépett hatályba

nyaira vonatkozó legfontosabb kérdéseket, ezt a nemzeti jogot a társaság személyes jogának is nevezzük. Szinonimaként használhatjuk a társaság *statútumát* is, amely többek között a jogállás mellett a társaság szervezetét is meghatározza. A Német Szövetségi Legfelsőbb Bíróság igen találóan fogalmazta meg a társági statútum lényegét és fontosságát: „... meghatározza, hogy a jogi személy milyen feltételek közepette születik, él és múlik el”.²⁵ Ha egy társaságot székhelyének határon átnyúló áthelyezése során arra kényszerítenek, hogy statútumát változtassa meg, mert pl. ez következik a kollíziós szabályból, a társaságnak immáron az új nemzeti szabályoknak kell megfelelnie, ami nem feltétlenül előnyös a társaság számára. Ha azonban a társaságnak sikerül megőriznie a bejegyzés államának jogát, nem keletkezik kollíziós jogi súrlódás.

Az európai államok alapvetően két kapcsolólév közül választhatnak, hogy a társaságokra vonatkozó jogot meghatározzák: vagy a felek akaratát jobban kifejező *bejegyzés*, vagy a forgalom biztonságát előtérbe helyező *székhely elvét* alkalmazzák.

A *bejegyzés elve* szerint a társaság jogállására és szervezetére azon jog irányadó, amely szerint a társaságot alapították. A bejegyzés elve választási szabadságot biztosít a tagok számára a társaság statútuma vonatkozásában. Magyarország – az angol-amerikai jogkörhöz hasonlóan – 1979-től kezdve a bejegyzés elvét követi. Az elv szembevető előnye abból származik, hogy az okirati székhelyet, és ezzel a kapcsolatot a megfelelő jogrendszerrel nagyon könnyű meghatározni. Egy bejegyzés elvét követő államban stabilitás övezi a külföldi társaságok jogképességét, mivel ezen társaságokat az alapítási joguk szerint elismerik. Ha egy társaság a székhelyét másik tagállamba helyezi át, az egyszer megválasztott alapítási jog marad az irányadó.

A sok előny ellenére az érmének két oldala van. A Daily Mail-ügyben²⁶ bizonyosodott, hogy még a bejegyzés elvét valló országok is meggátolhatják a társaságok költözését. A bejegyzés elvét az egyes országok különös méltánylást érdemlő helyzetekben (pl. hitelezővédelmi okokból) korlátozhatják. A fizetési képességéről szóló 1346/2000 EK rendelet 3. cikk (1) bekezdése például – függetlenül a bejegyzés elve szerint alkalmazandó jogtól – annak az országnak a jogát rendeli alkalmazni, ahol az adós fő érdekeltségei találhatóak. Az egyes tagállamok nemzetközi magánjogai egyéb, a bejegyzés elve érvényesülését kizáró okokat is kínálnak, mint pl. a közrendi záradékot, csalárd kapcsolást. A fentieket figyelembe véve kijelenthető, hogy a bejegyzés elvének „varázsát” a kötelező nemzeti jogok könnyen kiolthatják.

A *székhely elve* szerint a társasági statútum a társaság tényleges székhelyéhez igazodik.²⁷ A bejegyzés elvével ellentétben, aminél az okirati székhely könnyen fellelhető, a tényleges székhely fogalma nem egyértelműen definiált. Az ítélkezési

²⁵ Das Gesellschaftsstatut bestimmt „unter welchen Voraussetzungen die juristische Person entsteht, lebt und vergeht.” BGHZ 25, 134, 144

²⁶ C-81/87 számú ügy, 1988.9.27., Európai Bírósági Határozatok Tára 1988, 5483. o.

²⁷ Vö. HERDEGEN: i.m. 177. o.

gyakorlatból, valamint szakirodalomból egy közelítő definíciót alkothatunk, amely szerint a tényleges székhelyet az ügyvezetés helye, illetve az a hely határozza meg, ahol a vállalatvezetés alapvető döntései születnek.²⁸ Tehát annak az államnak a jogát alkalmazzák, amelyik a vállalkozás tevékenysége által tipikusan a leginkább érintett, és így az állam a területén működő vállalatok tevékenységét felügyelheti. A székhely elvének középpontjában tehát a hitelezők és egyéb érdekeltek védelmi érdeke áll. A bejegyzés elvével összehasonlítva a székhely elve akadályozza a vállalatok mobilitását, és a tagok választási szabadsága ellen hat. A székhelyát-helyezések a székhely elvét valló államokban valószínűleg nehézségekbe ütköznek, mert ezek a tényleges székhelyt áthelyező társaság jogi státuszát (mind a be-, valamint kiköltözés tekintetében) nem ismerik el, megkövetelik a társaság megszűntetését és újraalapítását. Németország a székhely elvét követi.

Ebben a részben jeleztük annak fontosságát, hogy kölcsönös elismerés nélkül a társaságok külföldön nem tevékenykedhetnek, pl. ha a befogadó tagállam kollíziós joga miatt a társaság jogképességét nem ismerik el. A nemzeti kollíziós jogokat minden esetben a közvetlenül hatályosuló letelepedési szabadsághoz kell mérni, a nemzeti jogok azt nem sérthetik. A Cartesio és Daily Mail ítéletekből az is következik, hogy az elbocsátó tagállam folyamatos elismerésére is szükség van (tehát a cégnyilvántartásba bejegyzett állapotra), hogy egy társaság a letelepedés szabadságára hivatkozhat.

3.3. A székhelyáthelyezés alternatívái

Könnyen megeshet, hogy nem a székhelyáthelyezés a legegyszerűbb és legkedvezőbb megoldás arra vonatkozóan, hogy egy másik ország nyújtotta letelepedési előnyöket egy vállalkozás kihasználjon. A megalapozott befektetői döntéshez nélkülözhetetlen az alternatívák ismerete.

3.3.1. Rendelkezésre álló alternatívák

Az Európai Unió szupranacionális társasági formájaként az *Európai Részvénytársaság (SE)*²⁹ a belső piac kiterjedését szimbolizálja. Az SE jogalanyiségének megőrzése mellett helyezheti át a székhelyét, igaz ugyan, hogy az okirati székhelynek és a tényleges székhelynek, az ügyvezetés helyének egy tagállamban kell lennie.³⁰ Az SE-Rendelet 8. cikke meghatározza a székhelyáthelyezés menetét, és megpróbál kiegyenlítő megoldást teremteni a székhelyáthelyezéssel érintett harmadik felek biztonságra törekvő igényei, valamint a társaság gyors székhelyáthelyezési igénye között. Az előnyöket a magas alapítási költség (120.000 euró), valamint az alapításhoz szükséges két külön tagállamban található részvénytársaság ellensúlyozza.

²⁸ Vö. TIEDEMANN: i.m. 13. o.

²⁹ Ld. a Tanács 2157/2001/EK rendelete (2001. október 8.) az európai részvénytársaság (SE) státútumáról (a továbbiakban SE-Rendelet)

³⁰ Vö. SE-Rendelet 7. cikk

A *tőkeegyesítő társaságok határokon átnyúló egyesüléséről szóló irányelv*³¹ szerint más társasági formák (pl. Kft.) számára is lehetőség nyílik az összeolvadásra. Képviselhető álláspont, hogy a határon átnyúló összeolvadás a társaság számára a székhelyáthelyezés alternatívája, de figyelembe kell venni, hogy a külföldre történő egyesülés szükségképpen státúmváltással jár, amit a társaságok inkább igyekeznek elkerülni.

A harmadik megoldás magától értetődik, hiszen sokszor egy *új társaság alapítása* a legkényelmesebb és legolcsóbb megoldás. A gyakorlatból közismert tény, hogy sokszor olcsóbb egy társaságot „parkoltatni”, mint végelszámolni, és helyette újat alapítani. A nemzetközi székhelyáthelyezés a gazdasági élet szereplői számára tehát csak abban az esetben valós alternatíva, ha az általánosságban egyszerűbb, olcsóbb, átláthatóbb és hatékonyabb, mint a célországban egy új társaság vagy telephely alapítása.

3.3.2. Még megvalósításra váró tervek

Az Európai Bizottság felismerte, hogy az európai piacon a legnagyobb számban³² található középvállalkozások a nagyvállalkozásokkal szemben hátrányban vannak, mert ők az SE előnyeiket nem használhatják ki, ezért a középvállalkozások igényeit kielégítő társasági forma, a *Societas Privata Europaea (SPE)* bevezetésén fáradoznak, amely nagyvonalakban a kft. jellemzőivel bírna, és már 1 euró törzstőkével megalapítható lenne.³³

A már több mint 10 éve tervezett EU *székhelyáthelyezéséről szóló irányelv*³⁴ nem került elfogadásra. A tervezet szerint a tőkeegyesítő társaságok felszámolás nélkül helyezhetnék át ügyvezetésük helyét egy másik tagállamba. A tervezet a székhelyüket áthelyező társaságok számára a fogadó tagállam társasági törvénye szerinti társasági formába történő átalakulást ír elő.

3.4. A székhelyáthelyezési esetsoportok megkülönböztetésének szükségessége

Az eddigiekben tisztáztuk, hogy a téma alapos vizsgálatához mindig nagyon pontosan meg kell határozni, hogy az okirati vagy a tényleges székhely áthelyezéséről beszélünk, és hogy a székhelyáthelyezés bejegyzés vagy székhely elvét valló ál-

³¹Az Európai Parlament és a Tanács 2005/56/EK irányelve (2005. október 26.) a tőkeegyesítő társaságok határokon átnyúló egyesüléséről

³² „The Small Business Act for Europe applies to all companies which are independent and have fewer than 250 employees: 99 % of all European businesses.” (<http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/small-business-act/> – letöltve: 2010.01.13.)

³³ Vö. ALBERT, Markus: Europäische Unternehmensverbindungen, Sitzverlegungen und Fusionen, IFSt, Bonn, 2007, 8. o.

³⁴ Ld. Vorschlag für eine 14. gesellschaftsrechtliche Richtlinie des Europäischen Parlaments und des Rates über die Verlegung des Sitzes einer Gesellschaft in einen anderen Mitgliedstaat mit Wechsel des, für die Gesellschaft maßgeblichen, Rechts von 22.4.1997, abgedruckt in ZIP 1997, 1721

lamok között történik. Ezen felül még két további szempontot szükséges figyelembe venni, mert az Európai Bíróság és a jogi szakirodalom a letelepedési szabadság hatókörét az előforduló esetsorozatokban másképp értelmezi. Az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés 49. cikke jogtechnikailag explicite különbséget tesz a társaságok első mondat szerinti *elsődleges letelepedése*,³⁵ valamint a második mondat szerinti *másodlagos letelepedése*³⁶ között. Az elsődleges letelepedés esetében a vállalkozási tevékenység súlypontja az eredet államából a letelepedés államába kerül. A kapcsolat az eredeti állammal vagy megmarad (pl. hátramarad az okirati székhely a tényleges székhely áthelyezése után), vagy teljesen megszűnik (pl. az okirati székhelyet is áthelyezi a társaság). A társaságtól azonban a jogalanyiság elismeréséhez – az európai bíróság döntéseinek fényében – nem követelhetik meg a befogadó állam jogrendjéhez való tartozást. A letelepedési szabadsággal kapcsolatos problémák abból adódnak, hogy bizonyos nemzeti jogrendek a társaságok jogalanyiságot megőrző be- illetve kiköltözését nem engedélyezik maradéktalanul.³⁷ A másodlagos letelepedés esetében a főtelephely (tehát az elsődleges letelepedési hely) az alapítási államban marad. Csupán egy további, szervezetileg és gazdaságilag a főteleptől függő új telephelyet alapítanak a tagállamban. A másodlagos letelepedés szerint a társaságok ügynökségeket, fióktelepeket és leányvállalatokat alapíthatnak, amelyeket az elsődleges telephelyről irányítanak. Az elsődleges telephely áthelyezése a honos ország jogával való szorosabb kapcsolat miatt mindig nagyobb jelentőséggel bír, mint a másodlagos telephely áthelyezése.

A német jogi irodalomban megfigyelhető tendencia, hogy az EiB ítéleteit a mobilitás iránya szerint értékeli. A „*Zuzugsfall*” (bevándorlás esete) fogalma azon tagállam szempontjából történő értékelést jelenti, amelyik a társaságot befogadja. A „*Wegzugsfall*” (kivándorlás esete) pedig annak a tagállamnak a nézőpontját jelenti a különböző jogi és egyéb kérdések vonatkozásában, amelyik a társaságot elbocsátja.

4. A székhelyáthelyezések jogi megítélése az európai jog befolyása előtt Magyarországon és Németországban

A Centros³⁸ ítélet előtti helyzetről pillanatképet rögzítve, tehát még az európai ítélkezési gyakorlat kiteljesedése előtt a letelepedési szabadság vonatkozásában, érdemes megvizsgálni az egyes nemzeti jogokat, hogy megtaláljuk a megghiúsult

³⁵ EUMSZ 49. cikk (1) bek. I: „Az alábbiakban megállapított rendelkezéseknek megfelelően tilos a valamely tagállam állampolgárainak egy másik tagállam területén történő szabad letelepedésére vonatkozó minden korlátozás.”

³⁶ EUMSZ 49. cikk (1) bek. II: „Ezt a rendelkezést azokra a korlátozásokra is alkalmazni kell, amelyek képviselőnek, fióktelepnek vagy leányvállalatnak egy tagállam valamely tagállamban letelepedett állampolgára által történő alapítására vonatkoznak.”

³⁷ Vö. TIEDEMANN: i.m. 8. o.

³⁸ C-212/97. sz. ügy, Európai Bírósági Határozatok Tára 1999, I-01459. o.

székhelyáthelyezések legfőbb okozóit. A múltbéli helyzet ábrázolása hozzásegít, hogy a jelenlegi status quo-val azt össze tudjuk hasonlítani, értékelni tudjuk az európai vívmányokat.

4.1. Magyarország

Mivel Magyarország a bejegyzés elvét vallja, kollíziós jogi szempontból a székhelyáthelyezések nem ütköztek akadályba, ami a külföldi társaságok kölcsönös elismerését illeti. A kivándorlás tekintetében a fő problémát azok a társasági jogi szabályok képezték, amelyek a Cartesio ügy kiindulási alapjául is szolgáltak. A cégnyilvánosságról szóló törvény³⁹ 2007. szeptember elseje előtti állapota szerint a társaság székhelye a központi ügyintézés helye volt. Így a tényleges székhely nem válhatott külön az okirati székhelytől. Habár a magyar nemzetközi magánjog elviekben lehetővé teszi a tényleges székhely áthelyezését (hiszen a tényleges székhely jogalanyiságát a magyar jog mint alapítási jog továbbra is ugyanúgy biztosítja), a Cartesio székhelyáthelyezési kérelmét el kellett utasítani. A cégnyilvántartásba ugyanis csak azokat a cégeket lehetett bejegyezni, amelyek magyarországi székhellyel rendelkeztek. Amint a Cartesio a tényleges székhelyét Olaszországba helyezte át, kikerült a magyar társasági anyagi jog hatálya alól, és ezáltal mint társaság többé nem nyert elismerést.

A jogalanyiságot megőrző státútum-váltással történő okirati székhelyáthelyezés (nemzetközi átalakulás) tekintetében Magyarország elutasító állásponton van. Az olasz Vale⁴⁰ társaság nem költözhetett Magyarországra, pontosabban nem hajthatott végre határon átnyúló átalakulást, mert a magyar bíróságok azon az állásponton vannak, hogy az átalakulási és székhelyáthelyezési szabályok kizárólag a belföldi székhelyű társaságokra vonatkoznak. Véleményem szerint ez az álláspont a később bemutatandó Sevic ítélet fényében a továbbiakban nem képviselhető, hiszen a külföldi társaságokat nem lehet hátrányos megkülönböztetésben részesíteni a hazai társaságokkal szemben.

4.2. Németország

A Németországba költözni vágyó külföldi társaságok a székhely elvének uralma miatt semmiképpen se reménykedhettek a jogalanyiságot, és státútumot megőrző elismerésben. Mindazonáltal meg kell jegyezni, hogy a kollíziós jogi jogkövetkezmény kizárólag a státútum-váltás elrendelésére vonatkozik.⁴¹ A tulajdonképpeni székhelyáthelyezés kivitelezhetősége szempontjából a döntő kérdés az érintett jogrendek társasági jogi anyagi jogszabályainak viszonyulása. A társaságot – te-

³⁹ 2006. évi V. tv. a cégnyilvánosságról, a bírósági cégeljárásról és a végelszámolásról

⁴⁰ Metzinger Péter tudósít a Vale ügyről: METZINGER: i.m. 25. o.

⁴¹ Vö. JAEGER, Gerold M.: Grenzüberschreitende Sitzverlegung von Kapitalgesellschaften im MERCOSUR und im EU-Recht, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 2003, 25. o.

kintettel a német alapítási előírásokra – újra kellett alapítani. Ha a társaság az újraalapítást elmulasztotta, tisztázni kellett, hogy az objektíve melyik társaságtípusnak felel meg a német társasági jog alapján (átminősítés). A közkereseti társasági (OHG), valamint a polgári jogi társasági forma (BGB-Gesellschaft) jöhetett szóba ezek minden hátrányával (pl. a tagok korlátlan felelőssége) együtt.

A kivándorlás vonatkozásában, mint Magyarországon, az okirati székhely nem válhatott külön a tényleges székhelytől. Az okirati székhelyet nem lehetett külföldre áthelyezni, mert egy társaság okirati székhelye kötelező erővel ahhoz a jogrendhez van kötve, amely jog alapján a társaságot alapították.⁴² A társaság székhelyáthelyezéséről szóló döntésének hatályosulását a német anyagi jog megakadályozta, amely döntés ezért nem volt bejegyezhető a cégnyilvántartásba. A német uralkodó vélemény az okirati székhely áthelyezéséről szóló döntést, mint egy megszűnési határozatot értékelte, ami a társaság megszüntetéséhez vezet. A tényleges székhelyet a múltban sem Magyarországon, sem Németországban nem lehetett áthelyezni, mert ezek az okirati székhelytől elválaszthatatlanok voltak.

4.3. Részösszegzés

Általánosságban elmondható, hogy a nemzeti jogrendszerek az európai jog befolyása előtt a társaságok mobilitását nem támogatták, hanem hátráltatták. A nemzeti társasági formák és társasági jogokat a saját nemzeti értékrendszer kifejeződésének tekintették,⁴³ mivel egy társaság születése és létezése kizárólag az államtól függ. Különböző okok miatt, mint pl. hitelezővédelem, az államok a külföldi társasági formákat, amelyeket adott esetben alacsonyabb törzstőkével lehetett megalapítani, nem szívesen ismerték el. A jogi irodalom hajlott arra, hogy a problémák okozóját kizárólag az eltérő nemzetközi magánjogi kapcsolóelvekben lássa, pedig a súrlódásokért a nemzeti anyagi jogok éppúgy felelősek.

5. Az Európai Bíróság a társaságok letelepedési szabadságával kapcsolatos ítélezési gyakorlata, különös tekintettel a mai napig fennálló problémás kérdésekre

Az ítéletekkel kapcsolatos szakirodalom gazdagsága miatt ehelyütt eltekintünk az ügyek részletes elemzésétől. A hangsúlyt az ítéletekből levonható összefüggésekre, illetve az ítéletekből következő azon ellentmondásokra helyezzük, amelyek még a mai napig a problémák gyújtópontját képezik.

⁴² Vö. NAVE: i.m. 74-113. o.

⁴³ Vö. KIRÁLY, Miklós: A Daily Mailtől az Inspire Artig – az Európai Bíróság ítéleteinek hatása a társasági jog értékválasztásaira. In: Magyar Jog, 2004/11. sz. 36. o. Király Miklós rámutat, hogy az államok értékválasztásait a társasági jogban is kifejezésre akarják juttatni.

A Daily Mail, Centros, Überseering,⁴⁴ Inspire Art,⁴⁵ Sevic és Cartesio ügyekben a Bíróság a letelepedési szabadság részaspektusaihoz foglalt állást. A társaságok kölcsönös elismerésétől kezdve a nemzetközi átalakulást érintő kivándorlási szabadságig a letelepedési szabadság hatókörét folyamatosan szélesítette, és ezáltal az európai társaságok határon átnyúló mobilitásának kérdését előrevitte. Az Európai Bíróság a realitás/teremtény elmélet miatt továbbra is különbséget tesz a bevándorlás és kivándorlás szabadsága között.

Ami a betelepülési eseteket illeti, az Európai Bíróság a Centros ügyben kifejtett főbb állításait (pl. a letelepedési szabadság érvényesüléséhez nincs szükség a tagállamok között a társaságok kölcsönös elismeréséről szóló egyezmények megkötésére; a letelepedés szabadsága csak szűk körben, igazolható indokokkal korlátozható, arra közvetlenül lehet hivatkozni) továbbfejlesztette, és következetesen alkalmazta a későbbi ügyekben is. Az Überseering esetben a Bíróság megállapította, hogy a bevándorló társaságnak nem csak a jogalanyiságát, hanem a külföldi társasági létét is el kell ismerni.⁴⁶ A székhely elvét a betelepülési esetekre vonatkozóan ezzel alapjaiban ingatták meg. Az Inspire Art ítéletben a kölcsönös elismerési kötelezettségen túl megállapították, hogy pótlólagos követelményeket pl. a törzstőke és az ügyvezetők felelőssége vonatkozásában nem lehet megállapítani. Végezetül a Sevic ítélet rést ütött a nemzeti társasági jogokban, mintegy megnyitotta a nemzeti átalakulási törvényeket a külföldi társaságok javára.⁴⁷

A kitelepülés szabadsága vonatkozásában a Cartesio ítélet a Daily Mail ítélet alapkijelentéseit erősítette meg. A letelepedési szabadság nem biztosítja az ügyvezetés másik tagállamba történő áthelyezésének a jogát. A Cartesio ítélet mindazonáltal előrelépést jelent, mert az Európai Bíróság obiter dictumából azt a jogi kijelentést olvashatjuk ki, hogy a letelepedés szabadsága a társaságok számára biztosítja az okirati székhely áthelyezésének a jogát.

Az ítélek által könnyen felismerhető, hogy az Európai Bíróság – hasonlóan a többi alapszabadsághoz – egységes fogalmi rendszert használt, amit a „Grundfreiheits-

⁴⁴ C208/00 sz. ügy, 2002. november 5., ABl. C 233 vom 12.8.2000

⁴⁵ C167/01 sz. ügy, 2003. szeptember 30., ABl. C 200 vom 14.7.2001

⁴⁶ Vö. TIEDEMANN: i.m. 24. o.

⁴⁷ A Sevic ítélet értelmezése vonatkozásában a szakirodalom megosztott. A magyar tanulmányok nem foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy a Sevic ítéletben foglalt rendelkezést, mi szerint a tagállamokon átívelő egyesülések bejegyzését nem lehet megtagadni, ki lehet-e terjeszteni az összes társasági jogi átalakulásra. A német szakirodalom elutasító álláspont képviselői úgy érvelnek, hogy a statútumváltó székhelyáthelyezés kizárólag nemzetközi viszonylatban értelmezhető, így ezek a nemzeti átalakulásokkal nem összehasonlíthatóak, következésképpen nem valósul meg diszkrimináció. (Ld. SIEMS, Mathias M.: SEVIC: Der letzte Mosaikstein im Internationalen Gesellschaftsrecht der EU? In: EuZW, Heft 5/2006, 135-140. o.) A kiterjesztő álláspont szerint az egyesülés csupán az átalakulások egyik alesete (ld. Sevic ítélet 19. pont), és épp ugyanilyen aleset a formaváltás is, következésképp a Sevic ítélet az összes átalakulásra vonatkozik. (Ld. ZIMMER, Daniel – NAENDRUP, Christoph: Das Cartesio-Urteil des EuGH: Rück- oder Fortschritt für das internationale Gesellschaftsrecht? In: Neue Juristische Wochenschrift, Heft 9/2009, 545-550.) A szerző a kiterjesztő értelmezést osztja.

kontrolle” tanából dolgozott ki. Az esetekben legtöbbször mindig az volt a kérdés, hogy a nyomós közérdek indokai, különösen a hitelezővédelem, a telepedés szabadságának korlátozását igazolhatják-e.

Ha a Sevic ítéletből levonható következtetéseket összekapcsoljuk a Cartesio ítéletből levonható következtetésekkel, érdekes eredményre juthatunk: a társaságok jogalanyiságot megőrző átalakulása immáron lehetséges, mert se az elbocsátó tagállam, se a befogadó tagállam egy ilyen átalakulást nem akadályozhat meg.⁴⁸ A gondolatmenet gyengesége abban áll, hogy a Cartesio ítéletben csak az indokolási részben (obiter dictum) esik szó az okirati székhely áthelyezésének megengedhetőségéről, és a Sevic ítélet rendelkező része csak az összeolvadásokra vonatkozik.

6. Változások a magyar és német jogban, status quo

6.1. A tényleges székhely áthelyezhetősége

Mindkét ország felismerte, hogy értelmetlen, ha a saját társasági formák „exportját” nem engedik meg, miközben a külföldi társasági formák az Európai Bíróság ítéletei nyomán betelepülhetnek, és szabadon tevékenykedhetnek. Így ezen országok gazdasága a társasági jogi rendszerek versenyében hátrányba kerülhetnek. Függetlenül annak európai jogi értékelésétől, hogy egy társaság a tényleges székhelyét áthelyezheti-e az EU egy másik tagállamába, az érintett országok törvényhozói ezt a lehetőséget immáron elismerik. Az elbocsátó tagállam tekintetében a tényleges székhely áthelyezése előnyös, mert az állam és a társaság között fennmarad a kapcsolat, amely alapján adóztatási igény is keletkezhet. Ez a megoldás különösen a külföldön tevékenykedő konszernnek leányvállalatainak kedvez, hiszen a leányvállalatok a megszokott jogrend szabályai között működhetnek.

A magyar és német szabályozás különbözősége abból ered, hogy a magyar szabályozás nem csak a korlátolt felelősségű, valamint a részvénytársaságokra vonatkozik, hanem az összes társaságra, amelyek a cégnyilvántartásba be vannak jegyezve. A Ctv. új 7/B §-a az Európai Bíróság döntéseire támaszkodva explicite deklarálja az elsődleges letelepedéshez való jogot az Európai Unión belül.

Az okirati székhely áthelyezését – a Cartesio ítéletben szereplő obiter dictum alapján – a tagállamok továbbra sem engedik meg. Magyarország és Németország a Sevic ítélet ellenére a jogalanyiságot megőrző átalakulás lehetőségét továbbra sem engedélyezik a beköltözni vágyó társaságoknak.

⁴⁸ Hiszen a Cartesio ítélet szerint a tagállamoknak meg kell engedni a státútumváltó okirati székhelyáthelyezést, a Sevic ítélet szerint pedig a nemzeti jog szerint meg kell engedni a külföldi társaságok hazai társasággá való átalakulását

6.2. A német nemzetközi magánjog tervezett reformja

A német törvényhozó a szokásjogi szabályozást (székhely elve) fel akarja adni, és a nemzetközi társasági jogot kodifikálni tervezi. A német Ptké.⁴⁹ módosításáról szóló törvénytervezet 10. §-a szerint a társaságokra, egyesületekre és jogi személyekre azon ország joga irányadó, amelynek nyilvános nyilvántartásába be vannak jegyezve. Ez a társasági státútum különösen a társaság belső felépítésére és megjelenésére a jogügyleti forgalomban, valamint a társaság és tagjainak felelősségére vonatkozik. Ezzel a szabályozással a bejegyzés elve éppúgy alkalmazandó lenne, mint a magyar nemzetközi magánjog szerint. Immáron lehetővé válna a jogalanyiség megőrzése mellett a státútum-váltással történő székhelyáthelyezés külföldre (nemzetközi átalakulás). Az anyagi jog azonban megakadályozza ezt a megoldást, mert a német korlátolt felelősségű társaságokról szóló törvény⁵⁰ 4a. §-a csak a tényleges székhely áthelyezését engedi meg, az okirati székhelyét nem. Magyarországon az okirati székhely áthelyezése esetén szintén a társaság kényszerszertörlését rendel el. Következésképpen kizárólag a nemzetközi magánjog eszközeivel a társaságok határon átnyúló székhelyáthelyezéseinek a problémaköre nem oldható meg.

7. A felvetett problémákra adandó lehetséges megoldási módok

A továbbiakban vázoljuk azon megoldási javaslatokat, amelyek vagylagosan vagy egymást erősítve megoldhatják a székhelyáthelyezések kérdését Európában.

7.1. Egységes európai kapcsolóelvre van szükség

A 3.2. részben a székhely, valamint a bejegyzés elvénél ismertettük a problémákat, amelyek a székhely elvéhez való ragaszkodásból erednek. Ha az áruk szabadságánál kidolgozott kölcsönös elismerés elvét átültetjük a letelepedés szabadságára is, egy egységes uniós kapcsolóelv segítségével folyamatosan biztosítható lenne a társaságok kölcsönös elismerése. Az egységes kapcsolást azon állam joga jelentené, amelyik nyilvántartásba vette a társaságot.

7.2. Mielőbb létre kell hozni az Európai Magánjogi Társaságot (SPE)

A székhelyáthelyezés alternatíváinál láthattuk, hogy az egységes, minden tagállamban ugyanazon feltételek között alapítható és működtethető társasági formák

⁴⁹ Ld. Einführungsgesetz zum Bürgerlichen Gesetzbuch Fassung der Bekanntmachung vom 21.09.1994 (Bundesgesetzblatt, Seite 2494)

⁵⁰ Ld. GmbHG: Gesetz betreffend die Gesellschaften mit beschränkter Haftung

sajátos eljárásrenddel biztosítani tudják a hatékony székhelyáthelyezést az egyes tagállamok között. Amennyiben a középvállalkozások számára is elérhető társasági formát alkot az EU, nincs többé olyan égető szükség a kollíziós, valamint a társasági jogi szabályok harmonizálására a székhelyáthelyezések vonatkozásában. Ez kisebb beavatkozást jelent az értékeiket őrző nemzeti jogrendszerekbe, mint az egységes európai bejegyzési elv, vagy az irányelvi úton biztosított nemzetközi átalakulások engedélyezése.

7.3. Irányelvi szinten biztosítani kell a nemzetközi átalakulásokat

A dolgozat egyik fő mondanivalója, hogy a jogalanyiságot megőrző határon átnyúló okirati székhely áthelyezése, miközben a társaság státútumot vált, a társaságok számára az elsődleges közösségi jogra támaszkodva megnyílt. A Sevic és Cartesio ítéletekből mindösszesen annyi következik, hogy ezeknek a nemzetközi átalakulásoknak a nemzeti jogszabályok alapján kell megtörténniük. Könnyű belátni, hogy nem egyszerű 27 különböző jogrendet az EU-n belül összhangba hozni. Többek között tisztázni szükséges, hogyan és miként fogják a folyamatot közjegyző által dokumentálni, milyen sorrendben következik a cégjegyzékbe történő bejegyzés. A továbbiakban azt is figyelembe kell venni, hogy amennyiben a nemzeti hatóságok a nemzetközi formaváltást elutasító magatartása esetén egy társaság egy eljárásban közvetlenül az elsődleges EU jogra kíván hivatkozni, főszabály szerint hosszú bírósági eljárásra számíthat, ami a társaság gazdasági érdekeivel ellentétben áll. Az európai társasági formák, mint pl. az SE – mint ahogy azt már tisztáztuk – nem igazi alternatívái a középvállalatoknak. Ebből következően adódik a következtetés, hogy a másodlagos közösségi jogi szabályozás kívánatos, amihez a felhatalmazó rendelkezések régóta rendelkezésre állnak.

2007-ben az Európai Bizottság egy nem hivatalos javaslatot terjesztett elő egy 14. irányelv megalkotására a társaságok EU-n belüli székhelyáthelyezéséről. Időközben az irányelv munkálatait leállították. Ugyanazt tűzték ki célul, amit az Európai Bíróság a Cartesio ítélet obiter dictumában bemutatott: a társaságok határon átnyúló jogalanyiságot megőrző székhelyáthelyezéseit az EU-n belül a társaság végelszámolása és törlése nélkül lehetővé kell tenni, de a társaságra alkalmazandó jog megváltoztatásával egyetemben. Jogtechnikailag ezt egy speciális székhelyáthelyezési eljárás keretében lehet megvalósítani, amely egy határon átvívelő formaváltó átalakuláshoz hasonlít. Az SE székhelyáthelyezési eljárása jó például szolgálhat. Ez a kodifikált megoldás végre a hön áhított jogi tisztaságot teremtené meg, amely jelen pillanatban a joggyakorlatból hiányzik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ALBERT, Markus: Europäische Unternehmensverbindungen, Sitzverlegungen und Fusionen, IFSt, Bonn, 2007
- VON BAR, Christian: Internationales Privatrecht, Erste und zweite Bände, C.H.Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1987
- CAMPOS NAVE, José A.: Die ertragsteuerneutrale und identitätswahrende Sitzverlegung der GmbH in Mitgliedstaaten der Europäischen Union, Gabler GWV Fachverlage GmbH, Wiesbaden, 2009
- GYULAI-SCHMIDT, Andrea: Cartesio ante portas – avagy a társaságok Európai Unió belüli szabad költözési joga I., In: Európai Tükör, 2008/1, 73-93. o.
- GYULAI-SCHMIDT, Andrea: Cartesio ante portas – avagy a társaságok Európai Unió belüli szabad költözési joga II., In: Európai Tükör, 2008/2, február, 52-72. o.
- HERDEGEN, Matthias: Europarecht, C.H.Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 2005
- Európai jog, Budapesti Fórum Európáért Alapítvány, Budapest 2005
- JAEGER, Gerold M.: Grenzüberschreitende Sitzverlegung von Kapitalgesellschaften im MERCOSUR und im EU-Recht, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden 2003
- KIRÁLY, Miklós: A Daily Maitól az Inspire Artig – az Európai Bíróság ítéleteinek hatása a társasági jog értékválasztásaira. In: Magyar Jog, 2004/11, 680-687. o.
- Leuring, Dieter: Von Scheinauslandsgesellschaften hin zu „Gesellschaften mit Migrationshintergrund“, in: ZRP 2008, 73. o.
- METZINGER, Péter: A bejegyzés elve és a Gt. hatálya, avagy a bilaterális és az unilaterális kollíziós szabályozás kollíziója. In: Gazdaság és Jog, 2007/5, 19-21. o.
- METZINGER, Péter: A de facto külföldi irányítású magyar társaságok székhelye és honossága az európai jog tükrében (de lege lata és de lege ferenda). In: Európai Jog, 2006/3, 17-26. o.
- METZINGER, Péter: A társaságok és a szabad letelepedés (a Cartesio ügyben közzétett főtanácsnoki indítvány kritikája). In: Európai Jog, 2008/4, 21-26. o.
- METZINGER, Péter: A társaságok szabad letelepedése a Cartesio ügy után: Hogyan tovább nemzetközi székhelyáthelyezés? In: Európai Jog, 2009/2, 8-15. o.
- SIEMS, Mathias M.: SEVIC: Der letzte Mosaikstein im Internationalen Gesellschaftsrecht der EU? In: EuZW, Heft 5/2006, 135-140. o.
- SPINDLER, Gerald: Reform des Gesellschaftsrechts in Europa und Deutschland – Amerikanisierung des Wirtschaftsrechts? In: Werner Heun und Volker Lipp (Hg.): Europäisierung des Rechts, Deutsch-Ungarisches Kolloquium, Bp. 2007, Göttinger Juristische Schriften, Band 5, Universitätsverlag Göttingen, 2008, 79-93. o.
- THIELE, Alexander: Europarecht, 7. kiadás, Niederle Media, Altenberge, 2009

TIEDEMANN, Sebastian: Rechtsformwahl unter dem Aspekt der Niederlassungsfreiheit. Ein Vergleich zwischen deutscher GmbH und englischer Limited, Verlag dr. Kovac, Hamburg, 2006

ZIMMER, Daniel – NAENDRUP, Christoph: Das Cartesio-Urteil des EuGH: Rück- oder Fortschritt für das internationale Gesellschaftsrecht? In: Neue Juristische Wochenschrift, Heft 9/2009, 545-550. o.